

رابطه بین امکانات و جمعیت در شهر تهران

دکتر منصور خلیلی عراقی

مقدمه

تهران بزرگ و مسائل عدیده آن از قبیل آلودگی های محیط زیست، ترافیک، مشاغل کاذب و انگلی، ناهنجاریهای رفتاری و گرانی زمین و ساختمان و بسیاری معضلات اجتماعی و اقتصادی و زیستی دیگر توجه بسیاری از مسئولین را بخود جلب و معضلات بیشماری را برای ساکنین این شهر بزرگ ایجاد نموده است. بسیاری مشکلات موجود در تهران راناشی از رشد جمعیت و مهاجرپذیری این شهر می دانند ولی در این مقاله سعی شده است که توجه خوانندگان به این مهم جلب شود که این امر خود معلول تمرکز همه جانبه امور اقتصادی، سیاسی، اداری و اجتماعی در تهران می باشد و افزایش جمعیت تهران خود تابعی از میزان رشد اقتصادی - اداری تهران و سیاستهای حاکم بر این رشد است. تا زمانی که در جهت رفع عدم تعادل فضائی کشور و کم کردن هر چه بیشتر فاصله بین نقاط رشد و نقاط رها شده و روبه زوال (مناطق محروم) قدمی برداشته نشود و از اختلاف فاحش درآمدی - شهری و روستا کاسته نگردد و به عبارت دیگر به منابع ایجاد درآمد و تصمیم گیری و گسترش فضای مناسب آن پرداخته نشود، نمی توان جلوی رشد و گسترش بی رویه شهر تهران را گرفت.

ب: بهداشت و درمان

بر اساس گزارش مرکز آمار ایران تعداد ۱۵،۹۴۵ نفر پزشک و ۲۴۰ نفر دندانپزشک در سال ۱۳۶۲ در کشور وجود داشته اند که سهم تهران از - ۴)

تهران بزرگ و مسائل عدیده آن از قبیل آلودگی های محیط زیست، ترافیک، مشاغل کاذب و انگلی، ناهنجاریهای رفتاری و گرانی زمین و ساختمان و بسیاری معضلات اجتماعی و اقتصادی و زیستی دیگر توجه بسیاری از مسئولین را بخود جلب و معضلات بیشماری را برای ساکنین این شهر بزرگ ایجاد نموده است. بسیاری مشکلات موجود در تهران راناشی از رشد جمعیت و مهاجرپذیری این شهر می دانند ولی در این مقاله سعی شده است که توجه خوانندگان به این مهم جلب شود که این امر خود معلول تمرکز همه جانبه امور اقتصادی، سیاسی، اداری و اجتماعی در تهران می باشد و افزایش جمعیت تهران خود تابعی از میزان رشد اقتصادی - اداری تهران و سیاستهای حاکم بر این رشد است. تا زمانی که در جهت رفع عدم تعادل فضائی کشور و کم کردن هر چه بیشتر فاصله بین نقاط رشد و نقاط رها شده و روبه زوال (مناطق محروم) قدمی برداشته نشود و از اختلاف فاحش درآمدی - شهری و روستا کاسته نگردد و به عبارت دیگر به منابع ایجاد درآمد و تصمیم گیری و گسترش فضای مناسب آن پرداخته نشود، نمی توان جلوی رشد و گسترش بی رویه شهر تهران را گرفت.

الف: جمعیت

جمعیت تهران از سال ۱۳۴۰ یعنی ۴۰ سال بعد از انتخاب آن به عنوان پایتخت در دوران محیط شناسی

جدول شماره ۱- جمعیت تهران و نرخ رشد آن از سال ۱۳۴۰ تا ۱۳۶۵

(انقر)

سال	جمعیت تهران *	نرخ رشد در فواصل زمانی	درصد
۱۳۴۰	۱۲۰۰۰۰	-	-
۱۳۵۰	۱۳۱۰۰۰	۱۲۴۰-۱۲۵۰	۰/۸۸
۱۳۶۳	۱۴۷۰۰۰	۱۲۵۰-۱۲۶۳	۰/۸۹
۱۳۷۹	۲۰۰۰۰۰	۱۲۶۳-۱۲۷۹	۱/۹
۱۳۰۲	۲۱۰۰۰۰	۱۲۷۹-۱۳۰۲	۲/۱
۱۳۱۰	۳۰۰۰۰۰	۱۳۰۲-۱۳۱۰	۴/۶
۱۳۱۳	۳۶۰۰۰۰	۱۳۱۰-۱۳۱۳	۶/۲
۱۳۱۸	۵۴۰۰۰۰	۱۳۱۳-۱۳۱۸	۸/۴
۱۳۲۱	۶۹۹۰۰۰	۱۳۱۸-۱۳۲۱	۸/۹۷
۱۳۲۵	۸۸۰۰۰۰	۱۳۲۱-۱۳۲۵	۵/۹۳
۱۳۲۹	۹۸۹۰۰۰	۱۳۲۵-۱۳۲۹	۲/۹۶
۱۳۳۵	۱۵۸۴۴۳۹	۱۳۲۹-۱۳۳۵	۸/۱۹
۱۳۳۸	۱۶۲۶۰۰۰	۱۳۳۵-۱۳۳۸	۰/۸۸
۱۳۴۲	۲۴۱۷۰۰۰	۱۳۳۸-۱۳۴۲	۹/۲۷
۱۳۴۵	۲۷۱۹۷۳۰	۱۳۴۲-۱۳۴۵	۵/۵۱
۱۳۵۵	۴۵۳۰۰۰۰	۱۳۴۵-۱۳۵۵	۵/۲۲
۱۳۶۳	۶۲۶۴۸۴۰	۱۳۵۵-۱۳۶۳	۴/۱۳
۱۳۶۵	۸۷۱۹۴۸۰	۱۳۶۳-۱۳۶۵	۱۷/۹۸

* - اطلاعات و جداول مربوط به این مقاله از طرح تحقیقاتی "عوامل موثر در گسترش بی رویه شهر تهران به سرپرستی اینجانب اتخاذ شده است که حسب مورد در پاره ای از موارد بهنگام گردیده است.

این میان به ترتیب ۸۸۲۷ نفر پزشک و ۱۲۲۶ نفر دندانپزشک بوده است. به عبارت دیگر حدود ۵۵ درصد از پزشکان و ۴۹ درصد از دندانپزشکان در تهران به کار مشغول بوده اند.

وضع این عدم تناسب در مورد پزشکان متخصص بدتر است به طوری که برای کل ایران در مقابل هر ۵۲۶۹ نفر، یک پزشک متخصص وجود داشته است در حالی که این نسبت برای تهران ۱۲۰۰- نفر بوده است. ناگزیر بیماری‌رانی که در دیگر نقاط کشور، نیاز به درمان‌های تخصصی دارند روانه تهران می‌گردند و از این لحاظ شهر تهران از قدرت جاذبه بسیار قوی برخوردار می‌باشد. در مورد سایر تسهیلات درمانی نیز، عدم تعادل‌های زیادی وجود دارد، بطور مثال ۳۴ درصد تخت‌های بیمارستان در تهران متمرکز است و به تعبیری دیگر در مقابل هر ۳۰۰ نفر یک تخت بیمارستان وجود داشته است در حالی که این

نسبت برای کل کشور ۶۲۲ نفر در مقابل یک تخت می‌باشد و همچنین حدود ۲۷ درصد تعداد داروخانه‌های کشور در تهران موجود می‌باشد.

ج: آموزش

سهم شهر تهران از تعداد مدارس، دانشگاه‌ها، موسسات آموزشی و همچنین درصد افراد باسواد به طور نامناسبی بیشتر از سایر شهرهای کشور می‌باشد. در جدول (۲) درصد افراد باسواد شهر تهران و کل کشور در جمعیت ۶ ساله و بالاتر مقایسه شده است.

در رابطه با تمرکز امکانات آموزشی نیز هر چه سطح آموزش بالاتر می‌رود تمرکز این امکانات در تهران چشمگیرتر می‌شود، به طوری که سهم تهران از تعداد مدارس ابتدائی ۴ درصد، راهنمایی ۹ درصد و دبیرستانها ۱۲ درصد می‌باشد، در حالی که

جدول ۲- مقایسه درصد باسواد در شهر تهران و کل کشور در جمعیت ۶ ساله و بالاتر "درصد"

سال	شرح		
	مرد	زن	کل
۱۳۶۵	۸۱/۹	۷۶/۶	۷۶/۶
۱۳۵۵	۷۶/۱	۶۹/۱	۶۹/۱
۱۳۴۵	۶۵/۸	۵۶/۹	۵۶/۹
مردوزن	۶۱/۹	۴۷/۵	۴۷/۵
	۷۱/۴	۵۸/۹	۵۸/۹
	۵۱/۹	۲۵/۵	۲۵/۵
مرد	۲۸/۷	۲۹/۲	۲۹/۲
	۲۹/۲	۱۷/۴	۱۷/۴
	۱۷/۴	۱۷/۴	۱۷/۴
زن	۲۸/۷	۲۹/۲	۲۹/۲
	۲۹/۲	۱۷/۴	۱۷/۴
	۱۷/۴	۱۷/۴	۱۷/۴

حدود نیمی از دانشگاه‌های تحت پوشش وزارت فرهنگ و آموزش عالی در تهران استقرار دارند. در نتیجه کسانی که در جستجوی تحصیلات بیشتر و بالاتر هستند به این شهر جذب می‌شوند و در حقیقت شهرهای کوچک‌تر ایران در نقش پایگاه‌های تربیت نیرو و داده برای دانشگاه‌های مستقر در تهران عمل می‌کنند. بنابراین عملاً نیز آن دسته از فارغ‌التحصیلان دبیرستانی شهرستانها که وارد مراکز آموزش عالی تهران می‌شوند به لحاظ آشنائی با تسهیلات اجتماعی و اقتصادی مستقر در تهران و فرصت‌های شغلی مناسب‌تر، تمایل بازگشت به زادگاه در آنها کاهش یافته و نیروی کارآمد سایر مناطق کمتر، و از آن تهران بیشتر می‌گردد.

تمرکز اداری و سیاسی

اکثر فعالیتهای اداری، بانکی و سیاسی ایران در شهر تهران متمرکز شده است و به دلیل این مرکزیت بخش اعظم سیستم اقتصادی کشور به این شهر وابسته است که با افزایش حجم خدمات دولتی و تشکیلات اداری این عدم تعادل روبه تزايد رفته است. البته این مسأله ریشه در برنامه‌های به اصطلاح عمرانی رژیم سابق (بویژه سوم و چهارم) دارد که در جهت وابستگی هر چه بیشتر اقتصاد ایران به خارج عمل نمود. از یک طرف کشاورزی ایران تخریب گشت و از طرف دیگر نظام شهری در جهت قطبی شدن شکل گرفت، و تهران به عنوان مرکز تصمیم‌گیریهای سیاسی، اداری و اقتصادی از موقعیت خاص سیاسی، اداری و اقتصادی از موقعیت خاص برخوردار گشت و در حقیقت به صورت یک "مرکز نمایش" با ساختاری خدماتی و مصرفی که از طریق امکانات ملی نیز تغذیه می‌گشت درآمد.

از این رو بخش مهمی از قشر تحصیل کرده کشور به وزارتخانه‌ها و ادارات و شرکتهای مستقر در تهران جذب گردیدند. به طوری که اکنون حدود ۵۰ درصد از کل مستخدمین مشمول قانون استخدام کشوری در تهران مشغول خدمت می‌باشند. (بسمه‌ون احتساب نیروهای مسلح بر مرکز آمار ایران)

سالنامه آماری سال ۶۴) توسعه ادارات و شرکتهای در تهران، تقاضای کار را در این شهر بالاتر از دیگر مناطق کشوری سازد، و در این رابطه نیروی انسانی از مناطق مهاجر فرست جذب بازار کار تهران می‌گردد و بدیهی است که نیروی متخصص و تحصیل کرده نیز مایل به اقامت و کار در تهران می‌باشد. به طوریکه ۳۶ درصد از درندگان مدرک لیسانس، ۶۲٪ فوق لیسانس و ۶۷٪ در صدد از درندگان مدرک دکتری که مشمول قانون استخدام کشوری هستند در تهران خدمت می‌کنند. به وضوح پیداست که هر چه سطح مدرک تحصیلی بالاتر می‌رود، درصد تمرکز نیروی انسانی تحصیل کرده در تهران بیشتر می‌شود. وجود این مسئله باعث شدت تمرکز تصمیم‌گیری می‌گردد. بدین معنی که تجمع نیروی انسانی متخصص در تهران به خودی خود باعث عدم تفویض اختیارات و مسئولیتهای اجرائی لازم به سایر نقاط کشور (که از نیروی کارآمد به اندازه کافی برخوردار نیستند) می‌شود و نداشتن اختیارات کافی در مناطق دیگر موجب می‌شود که تصمیم‌گیری‌های بیشتر به تهران ارجاع و مشکلات شهرستانها در تهران حل شود.

به طور کلی تمرکز اختیارات در تهران اتساف وقت و ضایعات اقتصادی و اجتماعی بسیاری را به تهران و تمام کشور تحمیل نموده است. بسمه عنوان مثال می‌توان به این معنا اشاره داشت که تهران بدون منوط به عنوان یک مرکز توزیع ملی عمل می‌نماید. به طوری که کالاها و محصولات از مبادی تولید و یا در مورد واردات از مبادی ورود (بنادر و...) ابتدا به تهران آورده و سپس توزیع استانی می‌شوند که هزینه‌های مصاعف حمل و نقل و ضایعات بی‌مورد به اقتصاد ملی تحمیل می‌شود. نگاهی کوتاه به شبکه راههای استانی و یاراه آهن و بیاسیستم هواپیمائی خودگویای

بسیاری از این عدم تعادلهای باشد. در عین حال این مسئله بار سنگینی به دوش تاءسیسات شهر تهران می‌گذارد. بطور مثال بخش مهمی از مصرف آب تهران بوسیله ادارات دولتی انجام می‌شود، در صدد بالائی از ترافیک تهران به دلیل وجود این تمرکزهای باشد (مراجعه به ادارات دولتی محیط‌شناسی

بیمارستانها، مطب ها... که اردیگر نقاط کشور می آیند).

بدان گونه که قبلاً نیز اشاره شده‌مزمان با افزایش درآمدهای نفت، در قالب برنامه های عمرانی سهم قابل توجهی از امکانات ملی به تهران اختصاص یافت و در راستای وابسته تر شدن اقتصاد مملکت گردش عظیم سرمایه ها در تهران و دیگر قطبهای شهری کشور شروع شد و در این رابطه شبکه بانکی گسترده تر گشت و تعداد بانکهای آن مرکز غیر لازم در تهران

برخوردار شدند. جداول (۲) و (۴) سهم تهران را در برنامه های عمرانی سوم و چهارم نشان می دهند. در ضمن باید توجه داشت که جداول مزبور شامل سرمایه گذاریهای بخش خصوصی نمی باشد و با توجه به این مسئله که بخش مهمی از سرمایه گذاری های خصوصی در طی برنامه چهارم در پایتخت صورت گرفته بنابراین، میزان سرمایه گذاری واقعی در مرکز به مراتب بیشتر از اقلامی می باشد که در جدول نشان داده می شوند. این توجه غیر عادلانه به تهران، زمینه را برای

جدول ۳- قسمتی از جدول سهم نسبی استانهای کشور از اعتبارات عمرانی

برنامه سوم (۴۶-۱۳۴)

نوع اعتبارات (فصول برنامه)	کل کشور (هزار ریال)	استان مرکزی (شامل تهران) (هزار ریال)	سهم استان مرکزی (درصد)
آبیاری و کشاورزی	۲۲۲۳۱۴۱۴	۷۲۲۵۱۲۶	۳۲
صنایع و معادن	۵۹۷۷۵۵۱	۴۳۳۷۱۶۸	۷۲
نیرو و سوخت	۱۱۱۵۸۹۷۶	-	-
ارتباطات و مخابرات	۲۹۹۱۲۵۳۲	۳۶۰۴۰۰۰	۱۲
فرهنگ	۱۲۶۶۹۳۰۵	۲۵۹۱۵۵۰	۲۱
بهداشت و بهداشت	۸۰۶۲۳۳۴	۱۸۰۰۳۰۷	۲۲
نیروی انسانی	-	-	-
عمران شهری	۲۴۳۹۵۴۱	۱۸۰۹۳۴۰	۷۴
برنامه ریزی و آمار	۱۳۱۵۱۳۰	۱۵۳۰۵۱	۱۲
خانه سازی و ساختن	۱۱۴۴۴۶۲۳	۸۹۹۳۷۶	۸
جمع	۱۰۶۲۸۰۸۲۳	۳۳۵۳۰۲۶۸	۳۲ درصد

مآخذ - مجله اقتصادی بورس ماهانه شماره ۶۷ سال ۱۳۴۷

جدول ۴- توزیع ناحیه ای سرمایه گذاری دولتی در برنامه چهارم

سهم هر ناحیه در کل (درصد)	بودجه عادی و عمرانی	ناحیه استان
۹/۷۷	۵۸۲۳۹۰۰۰	شمال گیلان - (مازندران - گرگان)
۱۱/۵۲	۶۸۷۲۶۰۰۰	آذربایجان شرقی و غربی
۲/۹۳	۱۷۴۳۹۰۰۰	همدان - لرستان
۱۹/۸۲	۱۱۸۱۷۶۵۰۰	مرکز (تهران - سمنان - زنجان)
۱۰/۹۹	۶۵۵۰۱۰۰۰	خوزستان - کهگیلویه
۱۲/۲۱	۷۸۷۱۱۰۰۰	اصفهان (اصفهان - یزد - چهارمحال و بختیاری)
۵/۶۰	۳۳۳۸۲۰۰۰	خراسان
۶/۴۲	۳۸۲۶۳۵۰۰	فارس
۹/۲۱	۵۵۴۵۶۰۰۰	سیستان و کرمان
۵/۹۵	۳۵۴۹۲۰۰۰	غرب (کردستان - کرمانشاه - ایلام)
۴/۴۵	۲۶۵۲۲۰۰۰	استان ساحلی (بندرعباس - بوشهر)
۱۰۰/-	۵۹۶۰۱۸۰۰۰	جمع

مأخذ- سازمان برنامه و بودجه - برنامه پنجم عمران ناحیه ای - شهریور ۱۳۵۱.

تشدید عدم تعادل‌های منطقه ای آماده ترنمود و پی آمد آن بین استان‌ها و نواحی کشور اختلاف شدیدی از نظر امکانات، درآمد و سطح رفاه پدیدار گشت. در نتیجه برنامه ریزی های غلط رژیم سابق به خصوص در طول برنامه های سوم و چهارم تمرکز شدید صنایع در تهران نیز به وجود آمد و در بعد از انقلاب اسلامی نیز علی رغم سیاست های مناسبی که در جهت ملی کردن صنایع بزرگ به کار گرفته شد متأسفانه کوششهای لازم در راستای عدم تمرکز جغرافیائی آن بعمل نیامد. بطور مثال در سال ۱۳۶۵، ۳۲ درصد از کارگاه های بزرگ صنعتی، ۴۰ درصد از کارکنان، ۴۲ درصد از میزان دستمزدها و حقوق دریافتی و ۴۲ درصد

از ارزش افزوده تولیدات بخش صنعت در استان تهران متمرکز بوده است. جدول ۵ مقایسه ای بین تهران و سه استان صنعتی دیگری یعنی اصفهان، خراسان و آذربایجان شرقی و کل کشور در خصوص سرمایه گذاریهای جدید، ارزش تولیدات و ارزش افزوده کارگاههای بزرگ صنعتی را نشان می دهد.

بطور کلی اختلافات فاحش حتی بین تهران و این سه استان مهم صنعتی کشور نیز وجود دارد از این رو می توان به شدت به محرومیت استانی مانند ایلام، سیستان و بلوچستان، هرمزگان و... در مقایسه با تهران پی برد. این تمرکز صنایع و سرمایه هادر تهران خود منجر به پیدایش فعالیت

جدول شماره ۵- سرمایه گذاری جدید، ارزش تولیدات و ارزش افزوده کارگاههای بزرگ صنعتی کشور بر حسب استان ۱۳۶۳ (میلیون ریال)

استان	سرمایه گذاری جدید	درصد نسبت به کل کشور	ارزش تولیدات	درصد نسبت به کل کشور	ارزش افزوده	درصد نسبت به کل کشور
کل کشور	۱۱۵۱۵۶	۱۰۰	۲۱۳۶۳۱۸	۱۰۰	۱۰۴۹۱۰۸	۱۰۰
تهران	۳۹۱۴۱	۳۴	۹۳۳۸۲۷	۴۴	۴۵۰۲۱۷	۴۵
آذربایجان شرقی	۱۴۱۳۹	۱۲	۱۲۲۶۳۹	۶	۵۰۶۱۳	۵
خراسان	۵۲۹۱	۵	۹۱۶۰۶	۴	۳۹۶۷۶	۴
اصفهان	۸۱۶۰	۷	۲۰۵۸۳۱	۱۰	۱۲۱۵۶۳	۱۲

مآخذ: آمار کارگاه های بزرگ صنعتی، منتج از آمارگیری سال ۱۳۶۴ مرکز آمار ایران.

...های خدماتی و تولیدی جانبی که همیشه بدنبال استقرار صنایع در یک منطقه ایجاد می گردند می شود این خدمات خود به پایه گیری بیشتر جمعیت و در نتیجه تمرکز شدیدتر کمک خواهد کرد. سرمایه گذاریهای زیربنائی و خدماتی دولت از قبیل آب و برق نیز که در این اواخر انفعالی و بالاجبار می بایست صورت گیرد، خود نشانگر بعد عظیم این اختلاف و پایه گذار عدم تعادل های و خیم تر در آینده خواهد گردید. سرمایه گذاری های زیربنائی و خدماتی از قبیل آب و برق در طول برنامه های سوم و چهارم برای مصارف شهری و سرمایه گذاریهای بخش خصوصی در تهران از دیگر عواملی بودند که سهم به سزائی در رسیدن به وضع موجود، می توان از آنها یاد کرد.

نتیجه گیری

در این مقاله سعی شد بطور بسیار خلاصه نشان داده شود که زمینه های اصلی و اساسی گسترش بی رویه تهران ناشی از برنامه ریزیهای غلط رژیم سابق بخصوص در طول برنامه های به اصطلاح عمرانی آن بوده است. به طوری که نتیجه آن تمرکز همه جانبه امور اقتصادی، اداری و اجتماعی، فرهنگی و... در تهران می باشد. از این رو لازم است به افزایش جمعیت به عنوان یک عامل درون زا که تابعی از میزان رشد اداری، اقتصادی که خود ناشی از عدم تعادل فضائی حاکم بر کشوری باشد نگریسته شود. این تمرکز شدید علاوه بر ضرر روزیان های ملی برای خود شهروندان تهرانی نیز معضلات بیشماری را به وجود آورده است و تا زمانی که این قطب های اصلی در تهران می باشند و وجود مقررات مصنوعی و تصمیمات اداری بدون پشتوانه نمی تواند کار ساز باشد و هزینه های زیادی را به بودجه عمومی برای حفظ وضع موجود و یا بدتر نشدن آن تحمیل می کند، که گشایش های مقطعی نیز زمینه ساز مشکلات بعدی بوده است. اگر نظام توسعه را بر این مبنا قرار دهیم که امکانات لازم را برای روستاها و شهرها کوچک فراهم نمائیم یا به عبارتی فقط بر روی عرضه کار کنیم، هر چند نفس این عمل کاملاً مورد تأیید است ولی با وجود تنگناهای مربوطه این امر

به تنهایی نمی تواند راهگشا باشد و نیاز به زمان بسیار طولانی دارد و در این مدت زیانهای بیشتری عاید مملکت خواهد شد.

بنظرمی رسد لازم است که هم به عرضه وهم به تقاضا بطور همزمان توجه داشت بدین معنی که علاوه بر ایجاد سرمایه گذاریهای جدید در سایر مناطق در قالب یک برنامه ریزی دقیق و مدون به انتقال فعالیتهای اقتصادی، اداری موجود در تهران پرداخت. از این رولازم است کلیه فعالیتهای اقتصادی موجود در تهران شناسائی گردند و با توجه به سنخیت ها و در نظر داشتن صرفه جوئی ها در مقیاس، نسبت به انتقال آنها به مناطق دیگر در قالب یک برنامه ریزی هماهنگ و تدریجی اقدام کرد و از طرف دیگر به منظور عدم وابستگی نسبی استانها در تصمیم گیریهای اداری خود به تهران، حداکثر تفویض اختیارات لازم را انجام داد، ضمن اینکه هم زمان با این اقدامات جهت گیری و سرمایه گذاریهای جدید و امکانات بطرف مناطق محروم هدایت شوند.

منابع

- ۱- خلیل عراقی، م. ۱۳۶۷. عوامل موثر در گسترش بی رویه شهر تهران. انتشارات دانشگاه تهران.
- ۲- برنامه عمرانی پنجم. ۱۳۵۱. سازمان برنامه و بودجه.
- ۳- مجله اقتصادی بورس ۱۳۴۷، شماره ۶۷.
- ۴- آمار کارگاههای بزرگ صنعتی. ۱۳۶۴. آمار گیری سال ۶۴، مرکز آمار ایران.
- ۵- برنامه عمرانی چهارم. ۱۳۴۷. سازمان برنامه و بودجه.